

Received / Makale Geliş Tarihi 21.04.2024
Published / Yayınlanma Tarihi 30.06.2024
Volume (Issue) Cilt (Sayı) 8 (43)
pp / ss 841-852

Research Article /Araştırma Makalesi
10.5281/zenodo.12603972
Mail: editor@pejoss.com

Doç. Dr. Faruk Özdemir

<https://orcid.org/0000-0003-1890-9194>

Sinop Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Tefsir Anabilim Dalı, Sinop/TÜRKİYE
ROR Id: <https://ror.org/004ah3r71>

Hâkim el-Cüşemî'nin *et-Tehzîb fi't-Tefsîr* Adlı Tefsirinde Mutlak Müteşâbih Kavramlar Absolute Mutashabih Concepts in al-Hâkim al-Jushamî's Tafsir Titled *al-Tahdhîb fi al-Tafsîr*

ÖZET

Bu makalede Hâkim el-Cüşemî'nin *et-Tehzîb fi't-Tefsîr* adlı tefsirindeki mutlak müteşâbihler araştırma konusu yapılmıştır. Âl-i İmrân sûresi 7. âyette Kur'an'ın bazı âyetlerinin muhkem bazılarının da müteşâbih olduğundan bahsedilmektedir. Muhkem, anlamının bilinmesi konusunda herhangi bir beyana ihtiyaç duyulmayan âyet demektir. Müteşâbihten maksat ise açıkça izahı yapılamayan âyet demektir. Müteşâbih açıkça izahı yapılamayan âyet olduğu için müteşâbih ile muhkem âyetin tayini konusunda âlimler tarafından muhtelif görüşler ileri sürülmüştür. Bazı âlimlere göre Kur'an âyetleri birbirleriyle karşılaştırıldığında üçe ayrılır: Mutlak olarak muhkem, mutlak olarak müteşâbih ve bir yönüyle muhkem diğer yönüyle müteşâbih. Kur'an'da geçen ve mahiyetlerini yalnız Allah'ın bildiği ruh, dâbbetü'l-arz, sûr, huruf-ı mukattaa, istiva, arş, kürsü, levh-i mahfûz, kalem, sidretü'l-müntehâ ve beytü'l-ma'mûr gibi kavramlar mutlak müteşâbih kapsamına giren kavramlardır. Araştırmamız Mu'tezilî müfessir Cüşemî'nin tefsirindeki söz konusu mutlak müteşâbih kavramlar ile sınırlandırılmıştır. Araştırmanın amacı Cüşemî'nin *et-Tehzîb fi't-Tefsîr* adlı tefsirinde Kur'an-ı Kerim'deki mutlak müteşâbihleri nasıl ele alıp değerlendirdiğini ve ilgili kavramları tevîl edip etmediğini ortaya çıkarmaktır. Bu araştırmada literatür taraması yöntemi kullanılarak Cüşemî'nin *et-Tehzîb fi't-Tefsîr* adlı 10 ciltlik tefsiri incelenmiştir. Ayrıca araştırmamıza katkı sağlayacak diğer müelliflerin eserlerinden de yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-Tefsîr*, Muhkem, Mutlak müteşâbih.

ABSTRACT

In this article, absolute mutashabihs in al-Hâkim al-Jushamî's tafsîr titled *al-Tahdhîb fi al-tafsîr* were investigated. In the 7th verse of the Sûrat Âl 'Imrân, it is mentioned that some of the verses of the Qur'an are muhkam and some are mutashabih. Muhkam means a verse that does not require any explanation to know its meaning. What is meant by mutashabih is a verse that cannot be explained clearly. Since mutashabih is a verse that cannot be explained clearly, various opinions have been put forward by scholars regarding the determination of mutashabih and muhkam verses. According to some scholars, the verses of the Qur'an are divided into three when compared to each other: Absolute muhkam, absolute mutashabih and in one aspect muhkam and the other mutashabih. Concepts such as al-rûh, dâbba al-ardh, al-sûr, al-hurûf al-muqattaa, al-istiawâ, al-arsh, al-kursu, lawh al-mahfûz, al-qalam, sidra al-muntahâ, bayt al-mamûr, which are mentioned in the Qur'an and whose nature is known only to Allah, are concepts that fall within the scope of absolute mutashabih. Our research is limited to the absolute mutashabih concepts in the tafsîr of the Mu'tazilite mufassir al-Jushamî. The aim of the research is to reveal how al-Jushamî handles and evaluates the absolute mutashabihs in the Holy Qur'an in his tafsîr titled *al-Tahdhîb fi al-tafsîr* and whether he interprets the relevant concepts. In this research, al-Jushamî's 10-volume tafsîr titled *al-Tahdhîb fi al-tafsîr* was examined using the literature review method. In addition, the works of other authors who would contribute to our research were also used.

Keywords: Tafsîr, al-Hâkim al-Jushamî, *al-Tahdhîb fi al-tafsîr*, Muhkam, Absolute Mutashabih.

1. GİRİŞ

Muhkem ve müteşâbih açısından Kur'ân âyetlerini incelediğimizde üç âyet dikkat çekmektedir. O âyetlerden birinde onun âyetlerinin tamamının muhkem olduğu zikredilmektedir. Bir başka âyette tamamının müteşâbih olduğu ifade edilmektedir. Bir diğer âyete göre Kur'ân'ın bazı âyetleri muhkem bazı âyetleri de müteşâbihtir. Hûd sûresindeki (الر كِتَابٌ أُحْكِمَتْ آيَاتُهُ ثُمَّ فُصِّلَتْ مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ خَبِيرٍ) “*Elif. Lâ. Râ. (Bu sana indirilen), hikmet sahibi (ve) her şeyden haberdar olan (Allah) tarafından âyetleri muhkem kılınmış, sonra da açıklanmış bir kitaptır.*” (Hûd 11/1) âyetinde Kur'ân'ın tamamının muhkem olduğu ifade edilmektedir. Zümer sûresindeki (اللَّهُ نَزَّلَ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ كِتَابًا مُتَشَابِهًا مَثَابًا) “*Allah sözün en güzelini (Kur'ân'ı) müteşâbih ve bıkılmadan tekrar tekrar okunan bir kitap olarak indirdi.*” (ez-Zümer 39/23) âyetinde ise Kur'ân-ı Kerim'in tüm âyetlerinin müteşâbih olduğuna vurgu yapılmaktadır. Kur'ân âyetlerinin tamamının muhkem olmasından murat onun sağlamlığı, mükemmelliği ve herhangi bir noksan yönünün olmamasıdır. Kur'ân âyetlerinin tamamının müteşâbih olmasından maksat ise onun hak/hakikat, sıdk/doğruluk ve icaz hususunda âyetlerinin birbirine benzer olmasıdır (Süyûtî, ts., c. IV, s. 1335).

Âl-i İmrân sûresindeki (هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ وَأُخَرُ مُتَشَابِهَاتٌ) “*Sana Kitab'ı indiren O'dur. Onun (Kur'ân'ın) bazı âyetleri muhkemdir ki, bunlar Kitab'ın esasıdır. Diğerleri de müteşâbihtir.*” (Âl-i İmrân 3/7) âyetinde söz konusu edilen müteşâbihten maksat açıkça izahı yapılamayan âyet demektir. Muhkem ise anlamının bilinmesi konusunda herhangi bir beyana/izaha ihtiyaç duyulmayan âyet demektir (Zerkeşî, 1404/1984, c. II, s. 68).

Muhkem kavramı h-k-m (ح - ك - م) kökünden türemiş ism-i meful formunda bir kelime olup “sağlam kılınmış, sağlamlaştırılmış” anlamındadır (Zebîdî, ts., c. XXXI, s. 513). Adı geçen kökün semantik kök/esas anlamı “men etmek, engellemek” (الْمَنْعُ) demektir. Diğer tüm anlamlar bu semantik kökten türemiştir. Bu kökten bir mastar olan “el-hüküm” (الْحُكْمُ) kelimesi “zulme engel olmak” anlamındadır (İbn Fâris, 1399/1979, c. II, s. 91). Araplar bir şeye mâni olup ona engel oldukları zaman “men ettim, engel oldum” anlamında (حَكَمْتُ وَأَحْكَمْتُ وَحَكَمْتُ) derler. İşte bundan dolayı insanlar arasında hüküm veren kimseye “hâkim” (حَاكِمٌ) denilmiştir. Çünkü o zalimin zulüm yapmasına mâni olmaktadır (Ezherî, 2001, c. IV, s. 69). Atın koşup kaçmasına engel olduğu için atın gemine de bu kökten bir isim olan “hakeme” (حَكْمَةٌ) denilmiştir (Halîl b. Ahmed, ts., c. III, s. 67; İbn Manzûr, 1414, c. XII, s. 144). Şairin (أَبْنِي حَنِيفَةَ أَحْكُمُوا سَفْهَاءَكُمْ) “*Ey Hanifeoğulları! Sefih/akılsızlarınıza engel olunuz ... Şüphe yok ki, ben size öfkelenmekten endişe duyuyorum.*” beytinde yer alan (أَحْكُمُوا) fiili de “engel olunuz” anlamı taşımaktadır (Cevherî, 1407/1987, c. V, s. 1902; Zemahşerî, 1419/1998, c. I, s. 206; Zebîdî, ts., c. XXXI, s. 514.).

Müteşâbih kavramı ise ş-b-h (ش - ب - ه) kökünden türemiştir. Bu kökten mastar olan (شَبَّهَ وَشَبَّهَ) kelimeleri iki şeyin renk ve vasıf bakımından birbirine benzemesi anlamını ifade etmektedir (İbn Fâris, 1399/1979, c. III, s. 343). Müteşâbih kavramı söz konusu kökten ve tefâ'ul vezninden ism-i fâil formunda bir kelime olup “birbirine benzeyen” anlamındadır. Araplar iki şey birbirine benzer ve karışık olduğunda “iki şey birbirine benzer ve karışık oldu” anlamında (تَشَابَهَ الشَّيْئَانِ وَاشْتَبَهَا) derler (Zemahşerî, 1419/1998, c. I, s. 493). (وَأَتُوا بِهِ مُتَشَابِهًا) “*Bu rızıklar onlara (bazı yönlerden dünyadakine) benzer olarak verilmiştir.*” (el-Bakara 2/25) âyetindeki müteşâbih kelimesi “tat ve hakikat bakımından değil renk bakımından birbirine benzer” anlamındadır. Bu ifadenin bu bağlamda “olgunluk ve güzellikte birbirine benzeyen” anlamında olduğu da belirtilmiştir (Râgıb el-İsfahânî, 1412, c. I, s. 443; İbn Manzûr, 1414, c. XIII, s. 503-504).

Müteşâbih açıkça izahı yapılamayan âyet olduğu için müteşâbih ile muhkem âyetin tayini konusunda âlimler tarafından muhtelif görüşler ileri sürülmüştür. O görüşlerden bazıları: Muhkem; ister tevil yoluyla olsun isterse de anlamı zahir olduğu için olsun kendisiyle kastedilen mana bilinebilen demektir. Müteşâbih; kıyametin kopması, Deccal'in çıkışı, sûre başlarındaki huruf-ı mukattaa gibi, Allah'ın bilgisini kendisine sakladığı şeylerdir. Muhkem; manası açık olan âyet demektir. Müteşâbih; bunun zıddıdır yani manası kapalı olan âyettir. Muhkem; bir yönden tevili yapılabilen müteşâbih ise çeşitli yönlerden tevili yapılabilen âyettir. Muhkem; manası makul/akıl yoluyla bilinebilen âyettir. Müteşâbih ise, namazların sayıları ve orucun Şaban ayına değil de Ramazan ayına tahsis edilmesi gibi bunun hilafıdır yani manası akıl yoluyla bilinmeyen âyettir. Muhkem; bizzat kendi başına manası anlaşılabilen âyettir. Müteşâbih; kendi başına anlaşılamayıp ancak başka bir âyetle manası anlaşılabilen âyettir. İbn Abbas'a (r.a.) göre muhkemler; Kur'ân'ın nâsihi, helâli, haramı, hadleri, farzları, kendisine iman edilip amel edilen âyetlerdir. Müteşâbihler ise Kur'ân'ın mensûhu, önce ve sonra inen âyetleri, meselleri, kasemleri, kendisine iman edilip amel edilmeyen âyetleridir. Mücâhid'e (öl. 103/721) göre muhkemler; içerisinde helâl ve haramı içeren âyetlerdir. Bunların dışında birbirini tasdik edenler ise müteşâbih âyetlerdir (Süyûtî, ts., c. IV, s. 1336-1337).

Âlimler arasında müteşâbih âyetlerin manasının bilinip bilinemeyeceği konusunda ihtilaf meydana gelmiş ve bu konuda iki görüş ortaya çıkmıştır. İki görüşün menşei (فَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ ابْتِغَاءَ الْفِتْنَةِ) (*Kalplerinde eğrilik olanlar, fitne çıkarmak ve onu tevil etmek için ondaki müteşâbih âyetlerin peşine düşerler. Halbuki onun tevilini ancak Allah bilir. İlimde yüksek pâyeye erişenler ise: Ona inandık; hepsi Rabbimiz tarafındandır, derler.*” (Âl-i İmrân 3/7) âyetindeki (وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ) ibaresidir. Bu ibare matuf, devamındaki (يَقُولُونَ) cümlesi hâl ya da (وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ) ifadesi mübtada, (يَقُولُونَ) cümlesi haberi ve “vâv” istinaf için midir? Birinci görüşü kabul edenler azdır. Mücâhid onlardandır. Bu görüş İbn Abbas’tan (r.a.) rivayet edilmiştir (Süyûtî, ts., c. IV, s. 1339). İbn Abbas (r.a.) şöyle demiştir: Ben onun tevilini bilenlerdenim (Taberî, 1420/2000, c. VI, s. 203; İbnü’l-Münzir, 1423/2002, c. I, s. 132). Mücâhid (وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ) âyeti hakkında şöyle demiştir: İlimde derinleşenler onun tevilini bilirler ve ona iman ettik derler (Taberî, 1420/2000, c. VI, s. 203; İbnü’l-Münzir, 1423/2002, c. I, s. 132; İbn Atıyye el-Endelüsî, 1422, c. I, s. 403). Dahhâk (öl. 105/723) şöyle demiştir: İlimde yüksek pâyeye erişenler onun tevilini bilirler. Şayet onun tevilini bilmeselerdi nâsihini ve mensûhunu, helâlini ve haramını, muhkemini ve müteşâbihini bilmezlerdi (İbn Ebî Hâtim, 1419, c. II, s. 599). Nevevî (öl. 676/1277) de bu görüşü tercih etmiş ve şunu söylemiştir: En doğrusu budur. Zira hiçbir kimsenin bilemeyeceği şekilde Allah’ın kullarına hitap etmesi mümkün değildir (Nevevî, 1392, c. XVI, s. 218). İbnü’l-Hâcib (öl. 646/1249) ise ona katılmayarak şöyle demiştir: Zahir olan budur. Fakat ashâb, tâbiîn, tebe-i tâbiîn ve hususen ehl-i sünnet ikinci görüşü kabul etmiştir. İbn Abbas’tan (r.a.) gelen rivayetlerin en sahihi de budur (Süyûtî, ts., c. IV, s. 1339-1340).

Şâtıbî’ye (öl. 790/1388) göre müteşâbih hakikî ve izafî olmak üzere ikiye ayrılır (Şâtıbî, ts., c. III, s. 91). Râgıb el-İsfahânî’ye (öl. 502/1108-1109) göre ise Kur’ân âyetleri birbirleriyle karşılaştırıldığında üçe ayrılır: Mutlak olarak muhkem, mutlak olarak müteşâbih ve bir yönüyle muhkem diğer yönüyle müteşâbih. Müteşâbih genel anlamda üçe ayrılır: 1. Sadece lafız cihetinden müteşâbih. 2. Sadece anlam cihetinden müteşâbih. 3. Her iki cihetten de yani hem lafız hem de mana cihetiyle müteşâbih.

1. Lafız cihetinden müteşâbih. Bu iki kısımdır: İlki müfret lafızlarla ilgilidir. Bunlar da ya lafzın garip olması yönüyledir. Ya da lafzın müşterek olması yönüyledir. İkincisi mürekkep sözün tamamına ait olan müteşâbihtir. Bu da üçe ayrılır: Birincisi sözün kısaltmak içindir. İkincisi sözün uzatmak içindir. Üçüncüsü ise sözün nazmı içindir.

2. Sadece anlam cihetinden müteşâbih: Allah Teâlâ’nın ve kıyamet gününün vasıfları mana cihetinden müteşâbih kapsamına girer. Çünkü bu sıfatlar bizim açımızdan tasavvur edilemez sıfatlardır. Zira hissetmediğimiz ya da hissettiğimiz şeyler cinsinden olmayan bir şeyin sureti de içimizde tasavvur edilemez.

3. Hem lafız hem de mana cihetiyle müteşâbih. Bu da beşe ayrılır: Birincisi, umum ve husus gibi kemiyet cihetiyle müteşâbih. İkincisi, vacip ve mendup gibi keyfiyet yönüyle müteşâbih. Üçüncüsü, nâsih ve mensûh gibi zaman yönüyle müteşâbih. Dördüncüsü, âyetlerin indiği mekân ve haklarında indiği işler yönüyle müteşâbih. Beşincisi ise namaz ve nikâhın şartları gibi yapılan fiilin doğru ya da fasit olduğu şartlar yönüyle müteşâbih. Tüm müteşâbihler üç üçe ayrılır: Birincisi, kıyametin vakti, dâbbetü’l-arzın çıkışı, dâbbenin keyfiyeti vb. şeyler gibi bilinmesi mümkün olmayan müteşâbih. İkincisi, garip lafızlar ve kapalı hükümler gibi insanların bilmesi mümkün olan müteşâbih. Üçüncüsü ise yukarıdaki iki kısım arasında mütereddittir. Bu kısma giren müteşâbihin hakikatini sadece ilimde derinleşenlerin bilmesi mümkündür, onların dışındakiler bilemez. Hz. Peygamber’in (s.a.s.) İbn Abbas (r.a.) için söylediği (اللَّهُمَّ فَتَوَيْلُ فِي الدِّينِ، وَعَلِمَةُ التَّوَيْلِ) “Allah’ım! Onu dinde fakih kıl (Buhârî, 1422, “Vudû”, 10; “İlm”, 17; Müslim, ts., “Fedâilü’s-Sahâbe”, 138 (2477)) ve ona tevilî öğret.” (Ahmed b. Hanbel, 1421/2001, c. IV, s. 225; c. V, s. 65; Bezzâr, 2009, c. XI, s. 282) sözüyle işaret edilen bu çeşit müteşâbihtir (Râgıb el-İsfahânî, 1412, c. I, s. 443-445; Süyûtî, ts., c. IV, s. 1350-1351).

Gerek Râgıb el-İsfahânî gerekse diğer âlimlerin muhkem ve müteşâbihle ilgili yaptıkları muhtelif tanımlama ve tasniflerden öyle anlaşılıyor ki, muhkem ve müteşâbihin kapsamı oldukça geniştir. O nedenle biz bu makalede Râgıb el-İsfahânî’nin mutlak müteşâbih olarak adlandırdığı ve mahiyetlerini yalnız Allah’ın bildiği ruh, dâbbetü’l-arz, sûr, huruf-ı mukattaa, istiva, arş, kürsü, levh-i mahfûz, kalem, sidretü’l-müntehâ, beytü’l-ma’mûr kavramlarına Mu’tezilî müfessir Hâkim el-Cüşemî’nin (öl. 494/1101) yaklaşımı ele alınacaktır. Araştırmanın amacı Cüşemî’nin *et-Tehzib fi’t-tefsir* adlı tefsirinde Kur’ân-ı Kerim’deki mutlak müteşâbihleri nasıl ele alıp değerlendirdiğini ve ilgili kavramları tevil edip etmediğini ortaya çıkarmaktır. Cüşemî adı geçen tefsirinde Mu’tezilî görüşlere genişçe yer vermiş, o görüşleri savunmuş, kendisinden önceki Mu’tezilî âlimlerin açıklamalarından istifade ederek onların fikirlerine iştirak etmiştir. Müfessir Cüşemî, meşhur tefsir *el-Keşşâf*’ın müellifi ve aynı zamanda Mu’tezilî bir müfessir olan

Zemahşeri'den (öl. 538/1144) önce, yine bir başka Mu'tezilî müfessir Kādî Abdülcebâr'dan (öl. 415/1024) sonra yaşamış ve araştırmamıza konu olan tefsirini kaleme almıştır. Dolayısıyla araştırmamız Mu'tezile mezhebinin görüşlerinin Kādî Abdülcebâr tarafından sistematik hale getirildiği bir sırada (Çelebi, 2001, XXIV/105) yazılmış bir tefsir üzerinde yapılmış olması bakımından önem arz etmektedir. Bu araştırmada literatür taraması yöntemi kullanılarak Cüşemî'nin *et-Tehzib fi't-tefsir* adlı 10 ciltlik tefsiri incelenecektir. Ayrıca araştırmamıza katkı sağlayacak diğer müelliflerin eserlerinden de yararlanılacaktır.

2. RUH

2.1. Kur'ân-ı Kerîm, Cibrîl, Melek, Mahluk, Canlıların Ruhu

Hâkim el-Cüşemî ruh hakkındaki görüşlerini (وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي وَمَا أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا) “*Sana ruh hakkında soru soruyorlar. De ki: Ruh, Rabbimin emrindedir. Size ancak az bir bilgi verilmiştir.*” (el-İsrâ 17/85) âyetinin tefsiri bağlamında zikretmektedir. O ruh kavramı hakkındaki görüşlerden evvel ilgili âyetin nüzulüne ilişkin üç farklı rivayet zikretmektedir. Birincisi: Yahûdiler Hz. Peygamber’e (s.a.s.) “Bize ruhun ne olduğunu haber ver?” demişler, bu sebeple bu âyet nazil olmuştur. İkincisi: Yahûdiler müşriklere şöyle demiştir: Ona ruh hakkında sorun. Şayet size cevap verirse biliniz ki, o Nebî değildir. Üçüncüsü: Yahûdiler dediler ki: Ona ruh hakkında, gençler (ashâb-ı kehf) hakkında ve doğu ve batıya giden adam (Zülkarneyn) hakkında soru sorunuz. Eğer hepsine cevap verirse peygamber değildir. Hiçbir şeye cevap vermezse yine peygamber değildir. Fakat bir kısmına cevap verip bir kısmına cevap vermezse işte o zaman o peygamberdir. Ardından onlar üç hususla ilgili sorularını sordular. Bunun üzerine (أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ أَصْحَابَ الْكَهْفِ وَالرَّقِيمِ كَانُوا مِنْ آيَاتِنَا عَجَبًا) “*Yoksa sen, bizim âyetlerimizden (sadece) Kehf ve Rakîm sahiplerinin ibrete şayan olduklarını mı sandın?*” (el-Kehf 18/9), (وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْفَرْتَيْنِ) “*Sana Zülkarneyn hakkında soru soruyorlar.*” (el-Kehf 18/83) ve (وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ) “*Sana ruh hakkında soru soruyorlar.*” (el-İsrâ 17/85) âyetleri nazil oldu (Hâkim el-Cüşemî, 1439-1440/2018-2019, c. VI, s. 4292).

Müfessir Cüşemî yukarıdaki rivayetlerin akabinde Hz. Peygamber’e (s.a.s.) sorulan ruh ile ne kastedildiğine ilişkin şu beş farklı görüşün olduğunu belirtmektedir:

- Ruhtan maksat Cibrîl’dir. Bu İbn Abbas (r.a.), Hasan el-Basrî (öl. 110/728) ve Katâde’nin (öl. 117/735) görüşüdür. İbn Abbas’ın (r.a.) belirttiğine göre Rasûlullâh’a (s.a.s) Cibrîl’in vasıfları ve ona nasıl geldiği sorulmuştur.
- Ruh yetmiş bin yüzü ve her yüzünde yetmiş bin lisanı olan bir melek olup her lisanıyla Allah’ı tesbih etmektedir. Bu görüş Hz. Ali’den (r.a.) nakledilmiştir.
- Ruh Yüce Allah’ın yarattıklarından bir mahluktur, yer ve içer. Bu görüş Mücâhid’e aittir.
- Ruh canlıların ruhu olup onun hakkında sorulmuştur. Bu İbn Mesud’un (r.a.) görüşüdür.
- Ruhtan maksat Kur’ân-ı Kerîm’dir. Hz. Peygamber’e (s.a.s.) onun keyfiyeti, nazmı, tertibi ve kimin getirdiği hakkında sorulmuştur. Bu, Hasan el-Basrî’den rivayet edilmiştir (Hâkim el-Cüşemî, 1439-1440/2018-2019, c. VI, s. 4293-4294).

Cüşemî ele aldığımız âyetin (قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي) “*De ki: Ruh, Rabbimin emrindedir.*” (el-İsrâ 17/85) ibaresi bağlamında âlimlerin dört farklı izahta bulunduğunu şu şekilde sıralamaktadır:

- Kur’ân Rabbimin emrindedir. Onun mucize olan nazımının keyfiyetini bilmek yalnızca Allah Teâlâ’ya mahsustur. Bu yorumu Ebû Müslim (öl. 62/681-682) yapmıştır.
- Kur’ân Rabbimin vahyindedir. Bu, Hasan el-Basrî’nin görüşüdür.
- O Rabbimin yarattıklarından bir mahluktur. Yani insanın kendisiyle hayat bulduğu ruh Allah’ın mahlukudur.
- Cibrîl Rabbimin yarattıklarındandır. Tüm bu sayılanlar Allah’tan başkasının güç yetiremeyeceği hususlardır (Hâkim el-Cüşemî, 1439-1440/2018-2019, c. VI, s. 4294).

Müfessir Cüşemî söz konusu âyette geçen ruh hakkında ileri sürülen görüşler içerisinde en doğru olanın Kur’ân-ı Kerîm olduğunu belirtmektedir. Zira ona göre ruh kavramının geçtiği âyetin öncesinde ve sonrasında Kur’ân bahse konu edilmektedir (Hâkim el-Cüşemî, 1439-1440/2018-2019, c. VI, s. 4295).

2.2. Nefha, Rahmet, İnsanlara Hayat Veren Ruh

Cüşemî (إِنَّمَا الْمَسِيحُ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ رَسُولُ اللَّهِ وَكَلِمَتُهُ أَلْفَاها إِلَى مَرْيَمَ وَرُوحٌ مِنْهُ) “*Meryem oğlu İsa Mesih, Allah’ın peygamberi, Meryem’e ulaştırdığı kelimesi ve kendinden bir ruhtur.*” (el-Nisâ 4/171) âyetinde yer alan ruh kavramıyla ilgili şu altı farklı görüşü zikretmektedir:

- a) Ruh Allah tarafından gönderilmiş bir nefhadır. Yani Cibrîl onu Allah'ın emriyle üflemiştir. *en-Nefha*/üfleme (النَّفْحُ) lügatte ruh olarak isimlendirilir.
- b) Ruh insanların tıpkı ruhlarla hayat buldukları gibi dinleri konusunda kendisiyle hayat buldukları şeydir.
- c) Ruh Allah tarafından yaratılmış bir mahluk anlamındadır.
- d) Ruh rahmet demektir.
- e) Buradaki ruh, ruhlardan herhangi bir ruh anlamındadır. Allah buradaki ruh ile yarattıklarına kendisiyle hayat verdiği ruhu kastetmektedir. Ruh kelimesini kendi zatına izafe etmesinin nedeni ise onu şerefliendirmektir.
- f) Ruhtan maksat Cebrâîl'dir. İfadenin takdiri şöyledir: O, Allah'ın Meryem'e ulaştırdığı kelimesidir. O kelimeyi ruh ulaştırmıştır ki, o ruh Cebrâîl olup Allah Teâlâ'nın emriyle üflemiştir (Hâkim el-Cüşemî, 1439-1440/2018-2019, c. III, s. 1836-1837). Müfessir Cüşemî bahse konu âyetteki ruh kelimesiyle ilgili yukarıdaki görüşleri aktarmakla yetinmiş, görüşler içerisinde herhangi birini tercih etmemiştir.

2.3. İncil, Hz. İsa'nın (a.s.) Ölülere Dirilttiği Şey

Cüşemî (وَآتَيْنَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ الْبَيِّنَاتِ وَأَيَّدْنَاهُ بِرُوحِ الْقُدُسِ) “*Meryem oğlu İsa'ya açık mucizeler verdik ve onu Rûhu'l-Kudüs ile güçlendirdik.*” (el-Bakara 2/87) âyetindeki ruh kavramına Cibrîl, bedenlere hayat veren ruh ve nefha anlamlarına ilaveten bu bağlam içerisinde Hz. İsa'ya verilen İncil ve Hz. İsa'nın (a.s.) kendisiyle ölülere mucizevi bir şekilde dirilttiği şey anlamı da verildiğini belirtmekte fakat bu anlamlardan herhangi birini tercih ettiğine dair bir açıklama yapmamaktadır. Müfessir ayrıca bu âyet bağlamında bazı insanların ruh hakkında konuşmanın uygun olmadığını çünkü Allah'ın onu müphem bıraktığını söylediklerini ifade ettikten sonra kendisi böyle bir yaklaşımın yanlış olduğunu, çünkü Cenâb-ı Hakk'ın kullarının akıllarına tevdi etmeyi uygun gördüğü şeyleri onlara bıraktığını belirtmektedir (Hâkim el-Cüşemî, 1439-1440/2018-2019, c. I, s. 479-480). Dolayısıyla Cüşemî bu izahıyla müteşabihler konusunda tevil yapmanın yanlış olmadığı kanaatinde olduğunu göstermiş olmaktadır.

2.4. Nübüvvet, Din Nimeti, Kelâmullâh

Cüşemî (يُنَزِّلُ الْمَلَائِكَةَ بِالرُّوحِ مِنْ أَمْرِهِ عَلَى مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ أَنْ أَنْزِلُوا أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا فَاتَّقُونِ) “*Allah kendi emriyle melekleri, kullarından dilediği kimseye ruh ile, 'Benden başka ilah olmadığına dair (kullarımı) uyarın ve benden korkun' diye gönderir.*” (en-Nahl 16/2) âyet-i kerîmesinde geçen ruh kelimesine yukarıda da belirttiğimiz Kur'ân, rahmet, meleklerle beraber inen bir melek, Cibrîl anlamlarına ilaveten nübüvvet, din nimeti ve kelâmullâh anlamları da verildiğini zikretmiştir (Hâkim el-Cüşemî, 1439-1440/2018-2019, c. VI, s. 3998). Fakat müfessir bu anlamlar içerisinde herhangi birini tercih etmemiştir.

2.5. Vahiy, Kitap

Müfessir Cüşemî (رَفِيعُ الدَّرَجَاتِ ذُو الْعَرْشِ يُلْقِي الرُّوحَ مِنْ أَمْرِهِ عَلَى مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ لِيُنذِرَ يَوْمَ التَّلَاقِ) “*O dereceleri yükselten Arş'in sahibi Allah, o buluşma gününün (kıyametin) dehşetini haber vermek için kullarından dilediği kimseye emrinden ruh indiriyor.*” (el-Mü'min 40/15) âyetindeki ruh kavramıyla neyin kastedildiğine ilişkin olarak alimler tarafından Kur'ân anlamı yanında vahiy ve kitap anlamlarının da verildiğine işaret etmekte ve yine bir tercihte bulunmamaktadır (Hâkim el-Cüşemî, 1439-1440/2018-2019, c. VIII, s. 6113).

2.6. Nasr/İlahî Yardım, İman, Nur, Hidayet, Burhan

Cüşemî (لَا تَجِدُ قَوْمًا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ يُوَادُّونَ مَنْ حَادَّ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَلَوْ كَانُوا آبَاءَهُمْ أَوْ أَبْنَاءَهُمْ أَوْ إِخْوَانَهُمْ أَوْ عَشِيرَتَهُمْ أُولَئِكَ (كَتَبَ فِي قُلُوبِهِمُ الْإِيمَانَ وَأَيَّدَهُمْ بِرُوحٍ مِنْهُ) *Allah'a ve ahiret gününe inanan bir toplumun -babaları, oğulları, kardeşleri yahut akrabaları da olsa- Allah'a ve Rasûlü'ne düşman olanlarla dostluk ettiğini göremezsin. İşte onların kalbine Allah, iman yazmış ve katından bir ruh ile onları desteklemiştir.*” (el-Mücâdele 58/22) âyetinde zikredilen ruh kavramı hakkında müfessirlerin Kur'ân, rahmet ve Cibrîl anlamları yanında nasr/ilahî yardım, iman, nur, hidayet ve burhan anlamlarının da verildiğini belirtmektedir (Hâkim el-Cüşemî, 1439-1440/2018-2019, c. IX, s. 6837). Müfessir bu muhtemel anlamlar içerisinde yine bir tercihte bulunmamaktadır.

2.7. Hafaza Melekleri

Cüşemî (تَعْرُجُ الْمَلَائِكَةُ وَالرُّوحُ إِلَيْهِ فِي يَوْمٍ كَانَ مِقْدَارُهُ خَمْسِينَ أَلْفَ سَنَةٍ) “*Melekler ve ruh oraya, miktarı (dünya senesi ile) elli bin yıl olan bir günde yükselip çıkar.*” (el-Meâric 70/4) âyetindeki ruh kavramının bu siyah içerisinde Cebrâîl anlamında olduğunu, melekler içerisinde sadece onu zikretmesinin tazim amaçlı

olduğunu belirtmektedir. Müfessir buradaki ruh kavramının bu anlamını tercih etmekle birlikte bu konuda şu yorumların yapıldığını da zikretmektedir:

- Buradaki melekler ve ruhtan maksat hafaza melekleridir. Onlar kendilerine yapılması emredilen işler tamamlandıktan sonra göğe çıkmaktadırlar.
- Onlar amellerle göğe çıkarlar ve birtakım tedbirlerle yani yapılacak işlerle yeryüzüne inerler.
- Maksat tüm meleklerdir (Hâkim el-Cüşemî, 1439-1440/2018-2019, c. X, s. 7075).

2.8. Âdemoğulları ve Âdemoğullarının Ruhları

Cüşemî (يَوْمَ يَفُومُ الرُّوحُ وَالْمَلَائِكَةُ صَفًّا) “*Ruh ve melekler saf saf olup durduğu gün.*” (en-Nebe 78/38) âyetindeki ruh kavramına bu bağlamda müfessirler tarafından Cibrîl, yaratılış bakımından meleklerin en büyüklerinden bir melek, Kur’ân, Âdemoğulları suretinde yiyen ve içen bir mahlûk, Âdemoğulları ve Âdemoğullarının ruhları gibi anlamlar verildiğini zikretmektedir (Hâkim el-Cüşemî, 1439-1440/2018-2019, c. X, s. 7255-7256).

2.9. Hz. İsa’nın (a.s.) Ruhunu

Cüşemî (وَالَّتِي أَحْصَيْنَتْ فَرْجَهَا فَنَفَخْنَا فِيهَا مِنْ رُوحِنَا) “*İrzini koruyan Meryem’e ruhumuzdan üflemiş, onu ve oğlunu âlemler için bir mucize kılmıştık.*” (el-Enbiyâ 21/91) âyetindeki ruh kavramının bu bağlamda Hz. İsa’nın (a.s.) ruhu olduğunu, ruhun Allah’a izafe edilmesinin nedeninin ise ruhu yaratması, bir görüşe göre de teşrif için olduğunu belirtmektedir (Hâkim el-Cüşemî, 1439-1440/2018-2019, c. VII, s. 4881).

3. DÂBBETÜ’L-ARZ

Cüşemî (وَإِذَا وَقَعَ الْقَوْلُ عَلَيْهِمْ أَخْرَجْنَا لَهُمْ دَابَّةً مِّنَ الْأَرْضِ تُكَلِّمُهُمْ أَنَّ النَّاسَ كَانُوا بِآيَاتِنَا لَا يُوقِنُونَ) “*O söz başlarına geldiği (kıyamet yaklaştığı) zaman, onlara yerden bir dâbbe çıkarırız da bu onlara insanların âyetlerimize kesin bir iman getirmemiş olduklarını söyler.*” (en-Neml 27/82) âyetinde yer alan ve kıyamete yakın bir zamanda yerden çıkacağı belirtilen dâbbenin nerelerden, ne zaman, kaç defa, nasıl çıkacağı ve fiziksel vasıflarıyla ilgili olarak âlimlerin şu görüşleri ileri sürdüklerini zikretmektedir:

- Dâbbe Safa ve Merve arasından çıkıp mü’mine mü’min olduğunu kâfire de kâfir olduğunu haber verecektir. İşte o zaman teklif kalkacak ve tövbe kabul edilmeyecektir. Dâbbe kıyamet alametlerinden bir alamettir. Dâbbenin Mekke, Medine ve Mekke’ye yakın bir mekândan çıkacağı da söylenmiştir. Bazıları da dâbbenin Safa tepesindeki bir yarıktan veya Mescid-i Haram’dan çıkacağını söylemiştir.
- Dâbbe teşrik günlerinde çıkacak ve tüm insanlara görülecektir. Dâbbenin insanlar Cemre’den Mina’ya doğru giderken görüleceği de belirtilmiştir.
- Dâbbe her münafığın burnunu damgalayacak her mü’minle dostluk kuracaktır. Onun yerden çıkışı üç gün sürecek ve bulutlara kadar ulaşacak.
- Dâbbenin uzunluğu altmış arşın olacak, peşine düşen ona yetişemeyecek, kaçmak isteyen de ondan kaçamayacaktır. Yanında Hz. Süleymân’ın (a.s.) mührü ve Hz. Mûsâ’nın (a.s.) asâsı olacak, mü’minin gözleri arasına onun mü’min olduğunu, kâfirin gözleri arasına da onun kâfir olduğunu yazacaktır. Bir başka görüşe göre onun başı göklere degecektir.
- Dâbbe doğu tarafına doğru çılgık atacak, ardından batı, Şam ve Yemen taraflarına doğru da çılgık atacaktır. Onun sesi tüm bu mekânlara ulaşacaktır.
- Dâbbenin yanında Hz. Mûsâ’nın (a.s.) asâsı Hz. Süleymân’ın (a.s.) mührü olacak, kâfirin burnunu Hz. Mûsâ’nın (a.s.) asâsı ile damgalayacak bu sebeple onun yüzünde siyah bir nokta ortaya çıkacaktır. Bu siyah nokta büyümeye devam edecek nihayet tüm yüzü siyah olacaktır. Mü’minin yüzünü ise Hz. Süleymân’ın (a.s.) mührü ile mühürleyecek bu nedenle gözleri arasında beyaz bir nokta görünecektir. O beyaz nokta genişleyecek ve sonunda onun yüzü bembeyaz olacaktır. İşte o gün mü’min kâfirden ayırt edilip tanınacaktır.
- Dâbbenin vasıfları hakkında ise şunlar söylenmiştir: O hayvanlara benzeyecektir, tüyleri ve dört ayaklı olacaktır. Öküz başlı, fil kulaklı, aslan göğüslü, geyik boynuzlu, deve ayaklı olacaktır. Vehb b. Münebbih (öl. 114/732) onun insan yüzlü, yaratılışının ise kuş gibi olacağını söylemiştir. Ka’b (öl. 32/652-53 [?]) ise onun merkep suretinde olacağını söylemiştir (Hâkim el-Cüşemî, 1439-1440/2018-2019, c. VIII, s. 5458-5459). Müfessir Cüşemî dâbbetü’l-arz ile ilgili söylenen muhtelif görüşleri bu şekilde belirtmekte fakat herhangi bir tercihte bulunmamaktadır. O muhtelif görüşleri zikrederken “Âyetin zahirinde dâbbetü’l-arzın çıkacak olmasından başka kesin bir şey yoktur.” (Hâkim el-Cüşemî, 1439-1440/2018-2019, c. VIII, s.

5458) diyerek aslında dâbbetü'l-arzın müteşabih olduğu için mahiyetinin tam olarak bilinemeyeceğini ima etmektedir.

4. SÛR

Cüşemî *“Sûr'a üflendiği gün - Allah'ın diledikleri müstesna- göklerde ve yerde bulunanlar hep dehşete kapılır. Hepsî boyunları bükük olarak O'na gelirler.”* (en-Neml 27/87) âyetindeki sûr kavramına ilişkin olarak şöyle demektedir: Sûra üfleyecek olan İsrâfil'dir. Sûr hakkında şunlar söylenmiştir:

a) Sûr tıpkı boru gibi içerisine üflenen bir boynuzdur. Bu yorum Mücâhid (öl.103/721) ve müfessirlerin çoğunun yorumudur.

b) Sûra üç defa üflenecektir. Birincisi nefhatu'l-feza' (gök ve yerdekilerin korkuya kapılacağı üfleme). İkincisi nefhatu's-sa'ak (gök ve yerdekilerin öleceği üfleme). Üçüncüsü ise insanların âlemlerin Rabbi olan Allah'ın huzurunda divan duracağı üflemedir.

c) Âyetteki (الصُّور) kelimesinin sûretin çoğulu (صُورُ الْخَلْقِ) *suveru'l-halk*/mahlukların sûretleri olduğu yani insanların sûretlerine/bedenlerine ruh üfleneceği ve böylece yeniden diriltilecekleri de söylenmiştir.

d) Sûrdan muazzam bir ses çıkacak ve hiç bir beşerin kalbi o sese dayanamayacaktır (Hâkim el-Cüşemî, 1439-1440/2018-2019, c. VIII, s. 5462-5463).

Cüşemî *“Sûra üflenince, Allah'ın diledikleri müstesna olmak üzere göklerde ve yerde ne varsa hepsi ölecektir. Sonra ona bir daha üflenince, bir de ne göresin, onlar ayağa kalkmış bakıyorlar!”* (ez-Zümer 39/68) âyeti bağlamında yukarıdaki izahlardan farklı olarak âlimler tarafından şu iki farklı yorumun yapıldığına işaret etmektedir: Birincisi, buradaki iki nefhanın ilki insanların öleceğine ikincisi ise yeniden diriltileceklerine işaret etmektedir. İkinci yoruma göre iki nefhanın ilkinde insanlar baygınlık geçirip akabinde ölecekler sonra da Allah cesetleri yok edip onları yeniden diriltilecektir (Hâkim el-Cüşemî, 1439-1440/2018-2019, c. VIII, s. 6094-6095). Müfessir Cüşemî âlimlerin bu yorumlarını belirttiikten sonra kendisi herhangi bir izah yapmamıştır.

Cüşemî *“Nihayet Sûra üfürülecek. Bir de bakarsın ki onlar kabirlerinden kalkıp koşarak Rablerine giderler.”* (Yâsîn 36/51) âyetinde söz konusu edilen sûr kavramıyla nefhatu'l-ba's (öldükten sonra dirilme nefhası) kastedildiğini belirtmektedir (Hâkim el-Cüşemî, 1439-1440/2018-2019, c. VIII, s. 5890). Müfessir bu âyet bağlamında yukarıdaki izahlardan farklı bir izahta bulunmamıştır.

5. HURUF-I MUKATTAA

Cüşemî haruf-ı mukattaa ile ilgili ilk açıklamasını Kur'an'da ilk geçtiği yer olan Bakara sûresinin başındaki (الم) *“Elif. Lâm. Mîm.”* (el-Bakara 2/1) âyeti çerçevesinde yapmaktadır. O bu konuda yapılmış yorumları şöyle sıralamaktadır:

a) Hasan el-Basrî, Zeyd b. Eslem (öl. 136/754) ve Ebû Ali'ye (öl. 303/916) göre (الم) sûrenin ismidir.

b) Katâde'ye göre (الم) Kur'an'ın adıdır. Cüşemî bu görüşü zikrettikten sonra bunun mümkün olduğunu şu şekilde izah etmektedir: Çünkü özel isimler menkûldür ki bu da müsemmalar arasını tefrik etmek amacıyla yapılır. Dolayısıyla her ne zaman o isimlerle asıl manaları kastedilmez işte o zaman onlar menkul olurlar. Nitekim Arapların isimleri içerisinde Hârise b. Evs b. Lâm mevcuttur. Nahivciler arasında cümleleri oluşturan harflerle isimlendirme yapman konusunda ihtilaf söz konusu değildir. Asıl manası üzere olmayan her bir kelime menkûldür. Nitekim şöyle söylersin: Zeyden (زَيْدًا). Şayet bu kelimeyle (asıl anlamı olan) ziyadeyi kast etmiyorsan işte o kelime aleme nakledilmiş yani menkûl olmuş olur.

c) (الم) mucem harflerine işaret etmekte ve şuna dikkat çekmektedir: Allah Teâlâ kitabını bu harflerle inzal etmiştir ve siz de o harflerle konuşmaktasınız. Siz o Kur'an'ın bir benzerini getirmekten aciz olduğunuza göre bu durum onun Allah'ın kelâmı ve mucize olduğuna delalet etmektedir.

d) Allah Teâlâ bilmiştir ki, bu ümmet içerisinde bir taife Kur'an'ın kadim olduğunu iddia edecektir. İşte Allah bu harflerle, bu harflerden teşekkül eden kelâmının işitilmiş (مَسْمُوعٌ) ve muhdes (yaratılmış/mahluk) olduğuna kadim olmadığına işaret etmektedir.

e) Sa'leb'e (öl. 291/904) göre (الم), kendisiyle bir sûrenin bittiği ve kendisinden sonra gelen sûrenin başladığı bilinen bir alamettir.

f) Bu harfler kase harfleridir. Allah bu mucem harfleriyle, o harflerin değerini yüceltmek için yemin etmektedir. Zira o harfler indirilmiş kitapların, muhtelif lisanların ve O'nun en güzel isimlerinin temelleri, ümmetlerin kelâmının asıllarıdır. Onlar o harflerle birbirleriyle tanışmaktadırlar.

g) Kâfirler Kur'ân'ı dinlememe ve o okunurken gürültü yapma konusunda ittifak edince Cenâb-ı Hak bu harfleri ihdas etmiş, onlar da bu harflere kulak vermek durumunda kalmıştır.

h) Bu harfler, muhatabın anladığı bir kelâmın kısaltılmış halidir. Bu, tıpkı Şairin (قَالَتَ لَهَا قَفِي فَقَالَتَ قَاف) “Ona ‘dur!’ dedim. O da ‘durdum’ dedi.” sözü gibidir. Buradaki (قَاف) kelimesi (وَقَفْتُ) demektir.

i) (الم)’deki eliften maksat Allah, lâmdan maksat Latîf, mîmden maksat ise Melik’tir.

i) İbn Abbas’a (r.a.) göre (الم)’deki eliften maksat Allah, lâmdan maksat Cibrîl, mîmden maksat ise Muhammed’dur (s.a.s.).

j) İbn Abbas’tan (r.a.) rivayet edildiğine göre (الم)’in manası (أَنَا اللَّهُ أَعْلَمُ) “Ben Allah’ım (her şeyi) en iyi bilirim” demektir.

k) Muhammed b. Ka’b’dan (öl. 108/726 [?]) rivayet edildiğine göre (الم)’deki eliften maksat O’nun nimetleri (الْأَوْدُ), lâmdan maksat lütfü (لُطْفُهُ), mîmden maksat ise mülküdür (مُلْكُهُ).

l) Saîd b. Cübeyr’dan (öl. 94/713 [?]) rivayet edildiğine göre bu harfler kesik harflerdir (huruf-ı mukattaa). O harfler şayet birbiriyle bitişirse Allah Teâlâ’nın isimlerinden herhangi biri meydana gelir. Mesela (الر), (حم) ve (ن) harfleri Allah’ın isimlerinden er-Rahmân (الرحمن) ismine işaret etmektedir. Fakat bu sadece bazı isimlerde gerçekleşir hepsinde değil.

m) Bu harfler sır olan bir şeydir, kendileriyle ne kastedildiği bilinemez. Cüşemî hem (الم) hem de genel olarak kesik harflerle ilgili yukarıda muhtelif âlimlerin görüşlerine yer verdikten sonra sadece bu son görüşe iştirak etmediğini şu şekilde izah etmektedir: Bu görüş doğru değildir. Zira hitaptan maksat muhatabın anlamasını sağlamaktır. Ayrıca sahabe, tâbiîn ve onlardan sonra gelen âlimler bu harflerin manaları konusunda söz söylemişlerdir. Dolayısıyla bu görüş onların icmalarına muhaliftir (Hâkim el-Cüşemî, 1439-1440/2018-2019, c. I, s. 220-222). Müfessir Cüşemî (المص) “*Elif. Lâm. Mîm. Sâd.*” (el-A’râf 7/1) âyeti bağlamında da kesik harflerle ilgili “O harfler Allah’ın kitabındaki sırrıdır. Onların manası bilinemez.” iddiasına karşı şu itirazları yapmaktadır:

a) Allah Teâlâ maksadını anlatmak amacıyla hitap etmektedir. Dolayısıyla manası anlaşılmayacak bir şeyle hitap etmesi caiz değildir.

b) Sahabe bu harflerin manaları hakkında söz söylemiş ve bunu reddetmemiştir. Tâbiîn de aynısını yapmıştır.

c) O harfler şu iki şeyden hali değildir: Onların ya bir manası vardır veya yoktur. Şayet onların bir manası varsa bu takdirde bilinmeleri doğru bir yaklaşımdır. Şayet anlamları yoksa bu takdirde zikredilmeleri abes bir şeydir (Hâkim el-Cüşemî, 1439-1440/2018-2019, c. IV, s. 2494). Cüşemî’nin kesik harflere ilişkin bu yaklaşımından söz konusu harflerin anlamlarının bilenebileceği görüşünde olduğu anlaşılmaktadır.

6. İSTİVA, ARŞ ve KÜRSÜ

Cüşemî (إِنَّ رَبَّكُمْ اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ) “*Şüphesiz ki Rabbiniz, gökleri ve yeri altı günde yaratan sonra Arş’a istiva eden Allah’tır.*” (el-A’râf 7/54) âyetinde geçen istiva ve arş kavramlarıyla ilgili olarak önce söz konusu kelimelerin lügat anlamlarıyla ilgili şu bilgilere yer vermektedir: İstiva, isrikrar/yerleşmek, durmak anlamındadır. (وَاسْتَوَىٰ عَلَى الْجُودِيِّ) “*(Gemi) Cûdî (dağının) üzerine yerleşmişti.*” (Hûd 11/44) âyetinde bu anlamdadır. İstiva, kast/yönelmek demektir. (ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ) “*Sonra (kendine has bir şekilde) semaya yöneldi.*” (el-Bakara 2/29) âyetinde bu manadadır. İstiva, istila anlamını da içermektedir. Şairin (فَدَّ اسْتَوَىٰ بِشَرِّ عَلَى الْعِرَاقِ) “*Bişr Irak’ı istila etti/oraya hükümrân oldu.*” sözünde bu anlamda kullanılmıştır. İstivanın bir diğer anlamı da çıkmak, yükselmek, dik durmak demektir (الْعُلُوُّ). Arş kelimesi ise şu manalara gelmektedir: Arş, serir/taht demektir. (وَلَهَا عَرْشٌ عَظِيمٌ) “*Onun büyük bir tahtı vardır.*” (en-Neml 27/23) âyetinde bu manada kullanılmıştır. Arş, mülk demektir. Nitekim insanların mülkleri ya da hükümranlıkları yok olduğunda “Mülkleri/hükümranlıkları yok oldu/kayboldu.” anlamında (ثَلَّ عَرْشُهُمْ) denilir. Arş, tavan demektir. (عَرْشُ النَّبِيِّتِ) ibaresindeki arş kelimesi tavan demektir. (وَهِيَ خَاوِيَةٌ عَلَى) “*Evlerinin duvarları çatıları/tavanları üzerine çökmüş.*” (el-Bakara 2/259) âyetinde bu anlamda kullanılmıştır. Arş kelimesinin bir anlamı da yükseltmek/yapmak/bina etmektir. (الْبِنَاءُ) “*Firavun’un ve kavminin yaptıkları (bahçeleri veya sanat eserlerini) ve*

yükselttiklerini (çardaklarını, binalarını) yerle bir etmiştik.” (el-A’râf 7/137) âyetindeki (يَعْرِشُونَ) fiili (يُنْتُونَ) anlamındadır (Hâkim el-Cüşemî, 1439-1440/2018-2019, c. IV, s. 2585-2586).

Müfessir Cüşemî istiva ve arş kavramlarının muhtelif anlamlarına bu şekilde işaret ettikten sonra (نُمِ اسْتَوَى) (عَلَى الْعَرْشِ) “*Sonra arşa istiva etti.*” (el-A’râf 7/54) âyeti bağlamında âlimler tarafından Allah’ın arşa istiva etmesinin O’nun arşa yönelip yaratması, onu dilediği şekilde takdir edip onda tasarrufta bulunması; Allah’ın emir ve tedbirinin arşa nüfuz etmesi; mülkünü istila etmesi/mülküne hükümran olması; arşı yaratmaya kast eylemesi/yönelmesi gibi anlamlar verildiğini zikretmektedir. Cüşemî bu anlamlar içerisinde bir tercihte bulunmamakta fakat Allah’ın arşa istiva etmesinin ne anlamda olduğuna ilişkin görüşlerinden dolayı el-Kelbî (öl. 146/763) ve Mukâtil’i (öl. 150/767) eleştirmektedir. Zira her iki müfessir de (اسْتَوَى عَلَى الْعَرْشِ) âyetini (اسْتَقَرَّ عَلَى الْعَرْشِ) “(Allah) arşa oturdu.” şeklinde izah etmiştir. Cüşemî bu yorumun doğru olmadığını belirtmektedir. Çünkü ona göre Allah’ı oturmakla nitelemek cisimlerin vasıflarındandır. Oysa Allah Teâlâ cisim değildir ve O’nun hakkında cihet ve mekân söz konusu olamaz (Hâkim el-Cüşemî, 1439-1440/2018-2019, c. IV, s. 2588-2589).

Cüşemî (وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ) “*O’nun kürsüsü gökleri ve yeri kuşatmıştır.*” (el-Bakara 2/255) âyeti bağlamında önce kürsü kelimesinin lügat anlamlarına ilişkin olarak şöyle demektedir: (الْكُرْسِيُّ) kelimesi üst üste gelen her şey anlamındadır. Üst üste gelen şey için (تَكَرَّسَ - تَكَرَّسًا) denilir. Bir araya getirilip üst üste yığılan kağıtlar için (الْكُرَّاسَةُ) denilir. Yine birbiri üstüne gelmiş, üst üste yığılıp bir araya toplanmış şey için aynı kökten (الْكُرْسُ) kelimesi kullanılır. Şairin (يَا صَاحِبَ هَلْ تَعْرِفُ رَسْمًا مُكْرَسًا) “*Ey çığlık atan! Sen toplanmış bir resim bilir misin?*” sözündeki (مُكْرَسًا) kelimesi de “toplanmış, üst üste gelmiş” anlamındadır (Hâkim el-Cüşemî, 1439-1440/2018-2019, c. II, s. 997-998).

Cüşemî kürsü kelimesinin kökenine ilişkin bu izahların akabinde Allah’a izafe edilen (وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ) “*O’nun kürsüsü gökleri ve yeri kuşatmıştır.*” (el-Bakara 2/255) kürsünün ne anlama geldiği hususunda âlimlerin ihtilaf ettiklerini ve birbirinden farklı şu yorumları yaptıklarına yer vermektedir: İbn Abbas (r.a.) ve Mücâhid’e göre bu âyetteki kürsüden maksat Allah’ın ilmidir. Bundan dolayı içerisine ilimler yazıldığı için kâğıt yığınlarına (الْكُرَّاسَةُ) denilmiş, âlimlere de aynı kökten çoğul olan “âlimler” (كُرَّاسِي) adı verilmiştir. Hasan el-Basrî’ye göre buradaki kürsüden maksat arştır. Kürsünün arştan ayrı olarak serir/taht anlamında olduğu da söylenmiştir. Ayrıca kürsünün bu bağlamda Allah’ın mülkü, saltanatı ve kudreti anlamında olduğu da belirtilmiştir (Hâkim el-Cüşemî, 1439-1440/2018-2019, c. II, s. 999-1000). Müfessir Cüşemî Allah’a izafe edilen kürsü ile ilgili bu anlamları zikrettikten sonra herhangi birini tercih etmemiş, muhtemel anlamlar arasından tercihi okuyuculara bırakmıştır. O Kur’ân’da kürsü kelimesinin ikinci ve son kez yer aldığı (وَلَقَدْ فَتَنَّا سُلَيْمَانَ وَأَلْقَيْنَا عَلَى كُرْسِيِّهِ جَسَدًا ثُمَّ أَنَابَ) “*Andolsun biz Süleyman’ı imtihan ettik. Tahtının üstüne bir ceset bırakıverdik. Sonra o, yine eski haline döndü.*” (Sâd 38/34) âyetinde Hz. Süleyman’a (a.s.) nispet edilen kürsünün taht anlamında olduğunu belirtmekte ve herhangi bir izah yapmamaktadır (Hâkim el-Cüşemî, 1439-1440/2018-2019, c. VIII, s. 5999).

7. LEVH-İ MAHFÛZ

Cüşemî (بَلْ هُوَ قُرْآنٌ مَّجِيدٌ. فِي لَوْحٍ مَّحْفُوظٍ) “*Hayır o şerefli bir Kur’ân’dır. Levh-i Mahfûzdadır.*” (el-Burûc 85/21-22) âyetinde geçen ve Kur’ân’ın bulunduğu yeri vasfeden levh-i mahfuz ile ilgili âlimlerin görüşlerini şu şekilde sıralamıştır:

- Kur’ân’ın levh-i mahfûzda olması onun tağyir, tebdil, ziyade ve noksanlıktan korunmuş olması anlamındadır.
- Mücâhid’e göre levh-i mahfûz ümmü’l-kitâb anlamındadır.
- Kur’ân Allah’ın hıfzını teminat altına aldığı kitaptır, sanki o korunmuş bir levhada gibidir.
- İbn Abbas (r.a.) şöyle demiştir: O semada bir levhadır, o levhaya hem Kur’ân hem de kıyamete kadar olacak olan diğer şeyler yazılmıştır. O levhanın baş tarafında, tek olan Allah’tan başka ilah yoktur. O’nun dini İslâm’dır. Muhammed (s.a.s.) O’nun kulu ve elçisidir. Kim ona inanırsa onu cennete koyar. O levha beyaz incidendir.
- Mukâtil’e göre levh-i mahfûz arşın sağ tarafındadır.
- Kur’ân oradan alınıp yazılmış ardından dünya semasına inzal edilmiş sonra da Hz. Peygamber’e (s.a.s.) indirilmiştir.
- O levha meleklerden başkasının muttali olmasından korunmuştur (Hâkim el-Cüşemî, 1439-1440/2018-2019, c. X, s. 7361). Cüşemî levh-i mahfuzla ilgili söz konusu görüşleri zikretmekte ve içlerinden herhangi birisini tercih etmemektedir. O bu bağlamda sadece Kur’ân’ın korunmuş bir levhada olmasının onun hâdis

olduğuna ve Kur’ân’ın Allah Teâlâ’nın zatıyla kâim olmadığını delil teşkil ettiğine temas etmekle yetinmektedir (Hâkim el-Cüşemî, 1439-1440/2018-2019, c. X, s. 7362).

8. KALEM

Müfessir Cüşemî (ن وَالْقَلَمِ وَمَا يَسْطُرُونَ) “*Nûn. Kaleme ve (kalem tutanların) yazdıklarına andolsun.*” (el-Kalem 68/1) âyetinde Cenâb-ı Hakk’ın yemin ettiği kalemin ne olduğuna ilişkin olarak âlimlerin şu açıklamalarına yer vermektedir:

- Allah Teâlâ burada kalemin şanın büyüklüğüne dikkat çekmek amacıyla yemin etmiştir. Zira kalem insanın iki lisanından biridir, kalbindeki şeyleri onunla ifade eder, dilin yakında olana ilettiği şeyleri kalem uzağa ulaştırır, onunla kitaplar hıfz edilir, onunla din ve dünya işleri yoluna girer.
- Beyan ikidir; dilin beyanı ve parmak uçlarının beyanı. Parmak uçlarının beyanı günler geçse de kalıcıdır. Dilin beyanı ise yılların geçip gitmesiyle unutulup gider.
- Yüce Allah’ın ilk yarattığı şey kalemdir.
- O nurdan bir kalemdir. Uzunluğu gök ile yer arası kadardır.
- Allah kalem kelimesiyle yazı yazmayı kastetmiştir (Hâkim el-Cüşemî, 1439-1440/2018-2019, c. X, s. 7023-7024). Cüşemî kalem kavramının muhtemel anlamlarını bu şekilde zikretmekte fakat bu kavram hakkında kendisi başka bir izahta bulunmamakta ve anlamlar içerisinde herhangi bir tercihte bulunmamaktadır.

9. SİDRETÜ’L-MÜNTEHÂ

Cüşemî (أَفْتَمَارُونَهُ عَلَى مَا يَرَى. وَلَقَدْ رَأَهُ نَزْلَةً أُخْرَى. عِنْدَ سِدْرَةِ الْمُنْتَهَى) “*Onun gördükleri hakkında şimdi kendisi ile tartışacak mısınız? Andolsun onu, önceden bir defa daha görmüştü, Sidretü’l-Müntehâ’nın yanında.*” (en-Necm 53/12-14) âyetlerinde yer alan sidretü’l-müntehâ ile neyin kastedildiğine ilişkin olarak âlimlerin şu açıklamalarına yer vermektedir:

- Sidre, nebık (yemişinin) ağacıdır.
- Melekler oraya kadar ulaşabildiği için ona sidretü’l-müntehâ adı verilmiştir.
- İbn Mesud (r.a.) ve Dahhâk’tan rivayet edildiğine göre sidretü’l-müntehâ yedinci semadadır. Yerden semaya çıkacak olan şeyler oraya ulaşır, üstünden inen Allah’ın her bir emri de oraya kadar ulaşır.
- Şehitlerin ruhlarının ulaştığı son nokta olduğu için ona sidretü’l-müntehâ denmiştir.
- Kâ’b’a göre her bilgi sahibinin ilmi oraya kadar ulaşabildiği için ona sidretü’l-müntehâ ismi verilmiştir.
- Gökyüzü melekleri yukarı çıkararak, arşı taşıyan melekler de inerek oraya ulaşırlar. Dolayısıyla sidretü’l-müntehânın, altında meleklerin ibadet ettikleri yer olması da mümkündür.
- Rasûlullâh’ın (s.a.s.) sünneti üzere ölen herkes oraya kadar ulaşır.
- O, hamele-i arşın başları üzerindeki arşın altında bulunan bir ağaçtır. Bu Kâ’b’dan nakledilmiştir.
- O öyle bir ağaçtır ki, bir süvari onun gölgesinde yetmiş yıl yol olsa yine kat edemez.
- Mukâtil onun Tûbâ ağacı olduğunu söylemiştir.
- Sidretü’l-müntehâ ifadesiyle, altında “bey’atü’r-rıdvân”ın yapıldığı ağaç kastedilmektedir.
- İbn Abbas’tan (r.a.) rivayet edildiğine göre sidretü’l-müntehâ arşın sağ tarafındadır ve orası şehitlerin yeridir (Hâkim el-Cüşemî, 1439-1440/2018-2019, c. IX, s. 6643-6644). Müfessir Cüşemî sidretü’l-müntehâ ile ilgili âlimlerin muhtelif görüşlerine bu şekilde yer vermekle iktifa etmekte ve kendisi herhangi bir tercihte ve izahta bulunmamaktadır.

10. BEYTÜ’L-MA’MÛR

Cüşemî (وَالطُّورِ. وَكِتَابٍ مَّسْطُورٍ. فِي رَقٍّ مَّنْشُورٍ. وَالنَّبِيتِ الْمَعْمُورِ.) “*Tûr’a, yayılmış ince deride satır satır yazılmış Kitâb’a ve beytü’l-ma’mûra and olsun.*” (et-Tûr 52/1-4) âyet grubu içerisinde yer alan ve Cenâb-ı Hakk’ın üzerine yemin ettiği beytü’l-ma’mûr terkibine ilişkin olarak söylenen görüşlere şu şekilde yer vermiştir:

- Beytü’l-ma’mûr semada Kâbe’nin hizasında bulunan bir ev olup içerisinde meleklerin çokça namaz kılmasıyla imar edilmektedir. Bu izah İbn Abbas, Mücâhid ve Katâde’ye aittir.
- Ebû Ali’ye göre beytü’l-ma’mûr dördüncü semadadır, melekler orayı ibadetle imar etmektedir.

c) Beytü'l-ma'mûr yedinci semadadır.

d) Her gün beytü'l-ma'mûra yetmiş bin melek girer sonra o melekler bir daha oraya tekrar geri dönmezler.

e) O beyt Hz. Âdem (a.s.) ile beraber cennetten indirilmiş sonra da Tufan günlerinde semaya taşınmıştır.

f) Hasan el-Basrî'ye göre beytü'l-ma'mûrdan maksat beytü'l-haram Kâbe'dir. Orası hac, umre ve namaz için teveccüh edilmek suretiyle imar edilmiştir. Kâbe yeryüzünde ibadet amacıyla vaz edilmiş ilk mescittir (Hâkim el-Cüşemî, 1439-1440/2018-2019, c. IX, s. 6616). Müfessir Cüşemî beytü'l-ma'mûr ile ilgili yukarıdaki izahları nakletmekle yetinmekte ve kendisi başka herhangi bir tercihte bulunmadığı gibi herhangi bir izahta da bulunmamaktadır.

11. SONUÇ

Muhkem ve müteşâbih açısından Kur'ân âyetlerini incelediğimizde üç âyet dikkat çekmektedir. O âyetlerden birinde onun âyetlerinin tamamının muhkem olduğu zikredilmektedir. Bir başka âyette tamamının müteşâbih olduğu ifade edilmektedir. Bir diğer âyete göre Kur'ân'ın bazı âyetleri muhkem bazı âyetleri de müteşâbihtir. Kur'ân âyetlerinin tamamının muhkem olmasından murat onun sağlamlığı, mükemmelliği ve herhangi bir noksan yönünün olmamasıdır. Kur'ân âyetlerinin tamamının müteşâbih olmasından maksat ise onun hak/hakikat, sıdk/doğruluk ve icaz hususunda âyetlerinin birbirine benzer olmasıdır. Âl-i İmrân sûresindeki 7. âyette söz konusu edilen müteşâbihten maksat açıkça izahı yapılamayan âyet demektir. Muhkem ise anlamının bilinmesi konusunda herhangi bir beyana/izaha ihtiyaç duyulmayan âyet demektir.

Müteşâbih açıkça izahı yapılamayan âyet olduğu için müteşâbih ile muhkem âyetin tayini konusunda âlimler tarafından muhtelif görüşler ileri sürülmüştür. Bazı âlimlere göre Kur'ân âyetleri birbirleriyle karşılaştırıldığında üçe ayrılır: Mutlak olarak muhkem, mutlak olarak müteşâbih ve bir yönüyle muhkem diğer yönüyle müteşâbih. Kur'ân'da geçen ve mahiyetlerini yalnız Allah'ın bildiği ruh, dâbbetü'l-arz, sûr, huruf-ı mukattaa, istiva, arş, kürsü, levh-i mahfûz, kalem, sidretü'l-müntehâ, beytü'l-ma'mûr gibi kavramlar mutlak müteşâbih kapsamına giren kavramlardır. Bu araştırmada Mu'tezilî müfessir el-Cüşemî'nin *et-Tehzib fi't-tefsir* adlı tefsirinde Kur'ân-ı Kerim'deki mutlak müteşâbihleri nasıl ele alıp değerlendirdiği ve ilgili kavramları tevil edip etmediği ya da nasıl tevil ettiği incelenmiştir. Müfessir Cüşemî'nin söz konusu kavramlarla ilgili yaptığı açıklamalardan öyle anlaşılıyor ki, o müteşâbihlerin tevilini ilimde derinleşenlerin bilebileceği kanaatinde.

Cüşemî mahiyetlerini yalnız Allah'ın bildiği mutlak müteşâbihlerin geçtiği âyetlerle ilgili yapılan yorumlara genişçe yer vermiş, bazen yapılan yorumlar içerisinde tercihlerde bulunmuş bazen de adı geçen kavramlara ilişkin yorum ve değerlendirmeleri zikretmekle yetinmiş, tercihi okuyucularına bırakmıştır. Müfessir bazen de mutlak müteşâbihlerle ilgili âlimlerin görüş ve izahlarına yer vermekle birlikte söz konusu kavram ve kavramın yer aldığı âyetin siyakını da göz önünde bulundurarak kendi tercihini açıkça belirtmiştir. Nitekim o "*Sana ruh hakkında soru soruyorlar.*" âyeti çerçevesinde birçok rivayeti ve görüşü zikrettikten sonra ileri sürülen görüşler içerisinde en doğru olanın Kur'ân-ı Kerim olduğunu belirtmektedir. Zira ona göre ruh kavramının geçtiği âyetin öncesinde ve sonrasında Kur'ân bahse konu edilmektedir. Müfessir ayrıca "*Meryem oğlu İsa'ya açık mucizeler verdik ve onu Rûhu'l-Kudüs ile güçlendirdik.*" âyeti bağlamında bazı insanların, ruh hakkında konuşmanın uygun olmadığını çünkü Allah'ın onu müphem bıraktığını söylediklerini ifade ettikten sonra kendisi böyle bir yaklaşımın yanlış olduğunu, çünkü Cenâb-ı Hak'ın kullarının akıllarına tevdi etmeyi uygun gördüğü şeyleri onlara bıraktığını belirtmektedir. Dolayısıyla Cüşemî bu izahıyla müteşâbihler konusunda tevil yapmanın yanlış olmadığı kanaatinde olduğunu göstermiş olmaktadır.

Müfessir Cüşemî dâbbetü'l-arz ile ilgili söylenen muhtelif görüşleri belirtmekte fakat herhangi bir tercihte bulunmamaktadır. O muhtelif görüşleri zikrederken "Âyetin zahirinde dâbbetü'l-arzın çıkacak olmasından başka kesin bir şey yoktur." diyerek aslında dâbbetü'l-arzın müteşâbih olduğu için mahiyetinin tam olarak bilinemeceğini ima etmektedir.

Cüşemî sûra üfleyecek olan meleğin İsrâfil olduğunu belirtmiş akabinde bazı rivayetlere değinmiş fakat kendisi herhangi bir izah yapmamıştır.

Cüşemî huruf-ı mukattaa ile ilgili muhtelif anlamlara ayrıntılı olarak yer vermektedir. Mesela İbn Abbas'a (r.a.) göre (الم)'deki eliften maksat Allah, lâmdan maksat Cibrîl, mîmden maksat ise Muhammed'dir (s.a.s.). Fakat o kesik harflerle ilgili olarak "O harfler Allah'ın kitabındaki sırrıdır. Onların manası bilinemez." iddiasına karşı şu itirazları yapmaktadır: Allah Teâlâ maksadını anlatmak amacıyla hitap etmektedir. Dolayısıyla manası anlaşılmayacak bir şeyle hitap etmesi caiz değildir. Sahabe bu harflerin manaları

hakkında söz söylemişler ve bunu reddetmemişlerdir. Tâbiîn de aynısını yapmıştır. O harfler şu iki şeyden hali değildir: Onların ya bir manası vardır veya yoktur. Şayet onların bir manası varsa bu takdirde bilinmeleri doğru bir yaklaşımdır. Şayet anlamları yoksa bu takdirde zikredilmeleri abes bir şeydir.

Cüşemî istiva, arş, kürsü, levh-i mahfûz, kalem, sidretü'l-müntehâ, beytü'l-ma'mûr gibi diğer mutlak müteşâbih kavramlarla ilgili âlimlerin muhtelif görüşlerine yer vermekle iktifa etmekte ve kendisi herhangi bir tercihte ve izahta bulunmamaktadır. Hülâsa etmek gerekirse Cüşemî'nin, mutlak müteşâbihlerin mahiyetleri ve hakikatleri ile kesin anlamlarını yalnız Allah Teâlâ bilse de söz konusu kavramların dilin imkânları, âyetlerin nüzûl sebepleri ve siyak gibi Kur'ân'ı anlamanın birtakım parametreleri kullanılarak beşer gücü nispetinde tevil edilmesinden yana tavır aldığını söyleyebiliriz.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel, E. A. (1421/2001). *el-Müsned*. Müessesetu'r-Risâle.
- Bezzâr, E. A. (2009). *el-Müsned (el-Bahrü'z-Zehhâr)*. Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikem.
- Buhârî, E. A. M. (1422). *el-Câmiu's-sahîh*. (Cilt 1-9). Dâru Tavki'n-Necât.
- Cevherî, E. N. (1407/1987). *es-Sihâh tâcu'l-luga ve sihâhu'l-'Arabîyye* (4. Baskı.). Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn.
- Çelebi, İ. (2001). Kâdî Abdülcebâr. *Türkiye diyanet vakfı İslâm ansiklopedisi*, (Cilt. 24, s. 105- 109). TDV Yayınları.
- Ezherî, E. M. (2001). *Tehzibu'l-luga*. Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî.
- Hâkim el-Cüşemî, E. S. (1439-1440/2018-2019). *et-Tehzîb fi't-tefsîr*. Dâru'l-Kitâb el-Lübânî.
- Halîl b. Ahmed, E. A. (ts.). *Kitâbü'l-'ayn*. Dâru'l-Hilâl.
- İbn Atıyye el-Endelüsî, E. M. (1422). *el-Muharreru'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*. Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye.
- İbn Ebî Hâtim, E. M. (1419). *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm* (3. Baskı.). Mektebetu Nizâr Mustafa el-Bâz.
- İbn Fâris, E. A. (1399/1979). *Mu'cemu makâyisi'l-luga*. Dâru'l-Fikr.
- İbn Manzûr, E. C. (1414). *Lisânü'l-'Arab* (3. Baskı.). Dâru Sâdir.
- İbnü'l-Münzir, E. B. (1423/2002). *Kitâbu Tefsîri'l-Kur'ân*. Dâru'l-Mâsir.
- Müslim, E. M. (ts.). *el-Câmiu's-sahîh*. (5 Cilt). Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî.
- Nevevî, E. Z. (1392). *el-Minhâc fi şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*. (18 Cilt). Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî.
- Râgıb el-İsfahânî, E. H. (1412). *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*. Dâru'l-Kalem-ed-Dâru's-Şâmiyye.
- Süyûtî, H. E. (ts.). *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. Vizâratü's-Şuûni'l-İslâmiyye ve'l-Evkâf ve'd-Da've ve'l-İrşâd.
- Şâtıbî, E. İ. (ts.). *el-Muvâfakât*. (3 Cilt). el-Matba'atü'r-Rahmâniyye.
- Taberî, E. C. (1420/2000). *Câmi'u'l-beyân 'an te'vil-i âyi'l-Kur'ân*. (24 Cilt). Müessesetu'r-Risâle.
- Zebîdî, E. M. (ts.). *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. Dâru'l-Hidâye.
- Zemahşerî, E. C. (1419/1998). *Esâsu'l-belâğ*. Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye.
- Zerkeşî, B. M. (1404/1984). *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân* (3. Baskı.). Dâru't-Turâs.